

BİR PLANCI/ARAŞTIRMACININ YÖNTEM VE ÖTESİNE İLİŞKİN ARAYIŞLARI

İlhan TEKELİ*

I.Giriş

Maltepe Üniversitesinin düzenlemekte olduğu “İnsan-Toplum Bilimleri ve Felsefe Sempozyumu”nun bu yıl ele aldığı “Araştırma ve Yöntem Sorunları” konusunda benden bir konuşma yapmam istenince tabii onurlandım. Ama nasıl bir sunuş yapmam gerektiğini saptarken başlangıçta tereddütler geçirdim. Daha sonra kendi yaşam deneyimimden yola çıkmaya karar verdim. Ben kırk yılı aşkın süredir sosyal bilim alanında çok değişik konularda, değişik yöntemleri kullanarak araştırma yaptım. Konuların ve yöntemlerin çeşitliliğine karşın bu araştırmaların hepsinin gerisinde doğrudan ya da dolaylı bir planlama kaygısı bulunuyordu. Ben sosyal bilimlerle hep bir plancı olarak ilgilendim.

Geçen kırk yılda planlamaya bakış açımda da önemli değişimler oldu. Planlama deneyimim sırasında karşılaştığım hayal kırıklıkları karşısında planlamayı teknik akıl kullanımı olarak gören bir anlayıştan bir demokrasi projesi olarak gören planlama anlayışına doğru geçtim. Geldiğim noktada planlamayı bilimsel bilgiden de yararlanarak bir toplumda tarihin akışına demokratik bir müdahale biçimi olarak tanımlama eğilimindeyim. Her iki halde de planlama sosyal bilim araştırmasıyla iç içe bulunmaktadır.

Ben de plancı olarak bu nedenle sosyal bilimle ve sosyal bilimcilerle iç içe yaşadım. Sosyal bilimciler çok sevdiğim arkadaşlarım olmasına karşın araştırma sorunlarına yaklaşımlarımız arasında hep bazı farklılıklar oldu. Gerilmeler var oldu. Bu gerilmelerin temel nedeni plancı olmamdan kaynaklanıyordu. Bir sosyal bilimci ele adığı bir olguyu ya da sorunu açıkladığı zaman o görevini tamamlamış sayıyordu. Ondan sonrası onu ilgilendirmiyordu. Oysa plancıya araştırma sonuçları ortaya

---

* ODTÜ Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi

2 Bir Plancı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları

çıktıktan sonra şimdi ne yapmalı diye soruyorlardı. Bir anlamda plancı için araştırmanın da ötesi vardı.

Bu soruyu belki bir sosyal bilim araştırmacısı görmezden gelebilir. Ama plancı görmezden gelemez. Görmezden gelirse kendi varlık nedenini inkar etmiş olur. Ama kanımca bir sosyal bilimcinin de bu soruyu ciddiye almasında yarar vardır. Genel olarak sosyal bilimcilerin kendi çalışmalarının siyasal karar vericiler tarafından göz önünde tutulmadığından yakındıkları hatırlanırsa onların da şimdi ne yapmalı sorusunu ciddiye almaları gerektiği sonucuna varılabilir. Siyasetçilerin sosyal bilim araştırmalarından neden yararlanmadıkları konusunda yapılan çalışmalar bunun nedeni olarak, araştırmacının kullandığı dilden, araştırmacının araştırma için kullandığı süreye kadar uzanan pek çok neden saymışlardır. Oysa kanımca çoğu kez daha önemli olan neden, yapılan araştırmanın kendisine seçtiği araştırma stratejisinin uygulamaya yol göstermekte yetersiz olmasıdır.

Bir plancı/araştırmacı kendisinin peşini bırakmayan bu soru dolayısıyla araştırma stratejisini uygulamada sonuç almaya önem vererek seçecektir. Bundan ne kastettiğime açıklık kazandırmak için iki örnek vereyim. Plancı için post rasyonalizasyon türü açıklamalar çok anlamlı değildir. Olaylar geçtikten sonra yapılan açıklamalar kendi içinde kapalı açıklamalar olarak okuyucuya çok ikna edici görünebilir. Oysa plancı olaylar olmadan müdahale ederek etkili olmak istemektedir. Belli bir kurama göre yapılan bir müdahalenin istenilen sonuca ulaşıp ulaşılmadığına göre bir sınaması yapılmış olacaktır. Eğer bir kuram müdahale sonrasında hala geçerliliğini koruyabilirse tabii ki post rasyonalizasyon kuramlarına/açıklamalarına göre daha güçlü bir sınamadan geçmiş olacaktır. Plancı/araştırmacının stratejisini seçerken göz önünde tutması gereken temel konu, açıklamalarında plancıların müdahale edebileceği değişkenlerin (politika değişkenleri) varlığıdır. Böyle değişkenler içermeyen tam kapalı sistem halinde geliştirilen açıklamalar toplumsal sistemleri dış müdahalelere kapalı tutarak, plancıları ya da politika belirleyicilerini dışta tutmuş olurlar. Bu aynı zamanda uygulamada etkili olma yolunu kendine kapamak olur.

İşte bu günkü konuşmamı, sosyal bilim araştırmasıyla ilişkisini böyle kuran, bu tür kaygıları olan bir plancı/araştırmacı olarak yapacağım. Bunun için iki bölümlü bir sunuş yapmayı düşünüyorum. Birinci bölümünde sosyal bilimler alanında araştırmanın nasıl

tanımlanabileceği ve bu süreç içinde yöntemin işlevinin ve niteliklerinin ne olacağı üzerinde duracağım. İkinci bölümde ise bir bilim insanının araştırma stratejisini nasıl tasarlayabileceği ve bu işlem sırasında hangi konularda hangi tür seçimler yapabileceği konusunda bir tartışma yürüteceğim. Bu tartışma sırasında araştırmacının, epistemolojik seçimleri, ontolojik varsayımları, temsil sorununa nasıl yaklaştığı, dayandığı kuramsal çerçeve, nedensellik ve olumsallık anlayışları, mekan ve zaman ele alış biçimleri üzerinde duracağım. Bu tartışma pratik bir amaçla yürütülecek olmasına karşın, kaçınılmaz olarak, önemli ölçüde bilgi kuramsal bir içeriğe sahip olacaktır.

II. Araştırma Ve Yöntemin İşlevleri Ve Karşılıklı İlişkileri

Araştırma

Genel olarak araştırma dediğimizde insanın doğal ve sosyal dış dünyasına ilişkin görgül temelli bilgi üretmesini anlıyoruz. Bu tanım araştırma etkinliğinin konusunu, insanın bilincinden bağımsız olarak varolan gerçekliğin bilgisi haline getiriyor. Kısacası, bilginin içeriği dış dünyadan sağlanacaktır. Bu nedenle araştırma ile üretilen bilginin, araştırmacının seçimlerine göre belirlenen, şu ya da bu tür bir gerçekçilik yaklaşımı içinde yer alacağı söylenebilir.

Bir toplum bilim araştırmacısı, daha sonra ayrıntıları üzerinde duracağımız, değişik yaklaşımlar arasından yaptığı seçimlere bağlı olarak, ne tür bir araştırma yapacağını planlar. Araştırmayla bilgi üretme süreci mekanik, rutinleştirilmiş bir veri üretme sürecine indirgenemez. Her ne kadar bazı yaklaşımlarda böyle bir rutinleştirme çabası gözlense de araştırma temelde yaratıcı bir süreç olarak tasarlanır. Araştırma meraklarla, sorunlarla ve değerlerle başlayarak, olguların iç yüzüne ilişkin yeni kavrayışlara (insight) ulaşır. Ama ulaşılan bu nokta bir tür ara duraktır. Yeni araştırmaların çıkış noktasını oluşturacaktır.

Toplum bilim araştırmalarının hangi sorunsallar üzerinde yoğunlaşacağı, hangi tür değişkenleri kullanarak açıklamalarını geliştireceği, bilgiye yaklaşımına ya da epistemolojik seçimlerine ve toplum bilim alanındaki hangi bilimsel paradigma içinde yer alan bir araştırmacı olduğuna bağlı olacaktır. Araştırmacılar bu konularda seçtikleri konularına bağlı olarak araştırma yaklaşımlarını

4 Bir Plancı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları

tasarlayacaklardır. Bu araştırma yaklaşımları çok genel özellikleri bakımından bazı temel kategorilere ayrılmaktadır.

Birinci önemli ayrımı niceliksel ve niteliksel araştırma kavramlarında görüyoruz. **Niceliksel araştırmalar** toplumsal olguları niceliksel olarak ölçülebilir hale getirme çabası içine girerler. Bu olgular (phenomenon) hakkında sayısal bilgiler toplarlar, söz konusu olguların sınırlı sayıdaki özellikleri arasındaki ilişkileri, niceliksel analiz tekniklerini kullanarak çözümlerler. Niceliksel araştırmalar genellikle pozitivist toplum bilimcileri tarafından yeğlenir. Evrensellik iddiası taşıyan kuram hipotezlerini sınamak için yapılır. Çok sayıdaki olgunun az sayıdaki özellikleri üzerinde dururlar.

Niteliksel araştırmaları ise bulgularına istatistiksel prosedürlerle ya da diğer nicelikselleştirme yollarıyla ulaşılmayan araştırmalar diye tanımlayabiliriz. Ölçülebilen niceliklerle ilgilenmekten çok kişisel deneyimler, yorumlar ve olguların anlamları üzerinde durarak çözümlenemelerde bulunurlar. Az sayıdaki olgunun çok sayıdaki özelliklerini bir arada ele almaya, onların iç ilişkilerini kurmaya çalışırlar. Niteliksel araştırma, istatistiksel ya da niceliksel çalışmaların yerine geçen kolay bir ikame değildir. O önemli miktarda zaman harcamayı, karmaşık ilişkileri çözümlenmeyi, değişik türde bilgileri toplamayı gerektiren fedakarlık isteyen zahmetli bir yöntemdir.

Niceliksel analizler yapan araştırmacılar gözledikleri olaylara ilişkin hiçbir etki yaratmamaya çalışırlar. Araştırmanın taşıdığı önemli bir riskten de haberdardırlar. Araştırma yapılan bir topluluğun artık eski topluluk olmaktan çıktığının farkındadırlar. Eğer aynı toplulukta çok sayıda toplumsal araştırma yapılmışsa gelecekteki araştırmalar açısından kirletilmiştir de denilebilir. Oysa niteliksel araştırmacılar olguların içinde olmaya olumlu olarak yaklaşırlar. Toplumsal durumun daha iyi anlaşılması için katılımcı olmaya çalışırlar.

Niceliksel ve niteliksel araştırma arasında çok önemli farklılıklar olmasına karşın, bir çok toplumsal araştırmada birbirinin karşıtı olarak değil, bir birinin tamamlayıcısı olarak yer alırlar. Aralarındaki iş bölümünü ilgililenen toplumsal olgunun ölçek farklılığının düzenlediği söylenebilir. Niceliksel analizler üst ölçekli ve makro nitelikli olgulara, niteliksel analizler ise bireysel ya da mikro düzeydeki olgulara daha uygun düşmektedir.

Toplum bilimleri araştırmalarının en önemli kavramsal kategorilerinden biri de **saha araştırmasıdır**. Saha araştırması araştırmacının ilgilendiği konunun yer aldığı yere giderek oradan doğrudan bilgi toplanması sürecinin altını çiziyor. Bu doğrudan bilgi toplama değişik disiplinlerde farklı biçimlerde ortaya çıkıyor. Örneğin arkeolojide saha araştırması bir tarihsel sitte arkeolojik kazı anlamına geliyor, sosyolojide bir standart anket uygulaması anlamına geliyor. Bir yere ilişkin bir plan hazırlamak isteyen bir plancı da gerekli bilgileri sağlamak için bir saha araştırması yapmak durumundadır. Saha araştırmalarının dışında kalan araştırmaların tümünü kapsayan genel bir kavram üzerinde uzlaşma yoktur. Bu araştırmalar genelde toplumda toplanması kurumsallaşmış bulunan bilgileri kullanacaktır. Örneğin tarihçiler arşiv bilgilerine dayanacaktır. Demograflar nüfus sayımları bilgilerinden yararlanacaktır. Genel olarak sosyal bilimciler daha önceki araştırmacıların bulgularını kullanacaklardır. Başka bir deyişle ikincil kaynaklara başvuracaklardır.

Bir başka toplum bilim araştırma kategorisi **karşılaştırmalı** (comparative) **araştırmalardır**. Karşılaştırmalı araştırmalar toplum bilimleri alanında gelişmiştir. Doğa bilimleri araştırmaları evrensellik iddiasında olan açıklamalar geliştirdiğinden bu paradigma içinde karşılaştırmalı araştırmalara yer yoktur. Bir karşılaştırmalı araştırmadan söz edebilmek için önsel olarak tekil olguların bulunduğunu kabul etmek gerekir. Tekil olarak bunların araştırılması gerekir. Bu tekil olgu olarak ülkeler, bölgeler, başka toplumsal birimler, organizasyonlar vb. ile bunların tarihin değişik dönemlerindeki konumları seçilebilir. Belirlenmiş tekil olgulardan en azından ikisinin yeterince araştırılmasından sonra karşılaştırılmasından söz etmeye başlayabiliriz. Böyle bir karşılaştırmanın anlamlı olabilmesi için ilgilenilen konunun karşılaştırılmasının hangi parametreler üzerinden yapılması gerektiği konusunda bir çerçeveye sahip olunacaktır. Bu parametreler üzerinden saptanan benzerlikler ya da farklılıklar, çok değişik sonuçların elde edilmesine yol açabilir. Hetner gibi coğrafyacılar bu karşılaştırmaları idiografik betimlemeler için kullanabileceği gibi, karşılaştırılan olguların sayısındaki artışa bağlı olarak nomotetik sonuçlar elde etmekte de kullanabilecekleri üzerinde durmuşlardır.

Karşılaştırmalı analizlerde genellikle ele alınan tekil ünite ulus devletler olmaktadır. Sosyal bilimlerin temel farklılık birimi olarak

6 Bir Plancı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları

ulusların ele alınması günümüzün küreselleşen dünyasında aşılmaktadır. Küreselleşen dünyada karşılaştırmalı analizler bir taraftan tekil bağımsız ünite varsayımları aşıldığı için geçmişteki işlevlerini yitirmektedir. Ama uluslararası sosyal bilim araştırmaları yeni işlevler kazanarak gelişmektedir. Uluslararası politikalar geliştirilmesi, uluslararası araştırma grupları oluşturulması, ulusaşırı olguların araştırılması gereksinmesinin yükselmesi, uluslararası deneyimlerin nakledilebilirliğinin koşullarının bulunması amacıyla yapılabilir hale gelmektedir.

Araştırmacının bilimsel bilgi üretmek bakımından işlevini ve toplum bilim araştırmalarının değişik türlerini gördükten sonra araştırma sürecinin nasıl gerçekleştirileceği üzerinde durmakta yarar vardır. Bir araştırma faaliyetinin en kritik aşaması problemin tanımıdır. Bu aşamada sorun ne kadar açık olarak tanımlandıysa başarı şansı o kadar yüksek olacaktır. Başlangıçta sorunun hangi koşullarda, hangi değer yargılarının ve etkileşme biçimlerinin bulunduğu ortamlarda ortaya çıktığı, çözümün hangi standartlara referansla aranacağı saptanmışsa araştırmacı yol güzergahını rahatça saptayacaktır.

Genelde araştırmacıdan beklenen yaratıcı bir faaliyettir. Araştırmacının bu yaratıcı yönü sezgiseldir. Tabii bir araştırmacının sezgi kapasitelerinin yüksekliği çok önemlidir. Ama bu bir çıkış noktasıdır. Sezgisel bilginin bilimsel bilgiye dönüşmesini de şimdi üzerinde durmaya başlayacağımız yöntem sağlayacaktır. Bir bilim disiplininde araştırmacının yetiştirilmesi, araştırmacının kalitesi ve özgünlüğünün değerlendirilmesi ve araştırmacının bulgularının bilim camiasında toplumsallaşabilmesi vb. konularının tümü üzerinde bir şey söylenebilmesi büyük ölçüde gelişmiş yöntemlerin varlığına bağlıdır. Bilimsel araştırma ve yöntem birlikte varolma durumundadır.

Yöntem

Bir araştırma sonucunda, elde edilen bilginin, güvenilir olması için, açıkça belirtilmiş ve bilim insanları tarafından geçerliliği konusunda, üzerinde uzlaşma olan, bir yöntem izlenerek sağlanmış olması gerekir. Bilimsel yöntem olguları araştırmak, yeni bilgi üretmek, var olan bilgiyi geliştirmek ve geçmişteki bilgiyle entegre etmeğe olanak veren teknikler bütünü olarak tanımlanabilir. Tabii yöntemlerin bilimsel etiğe uygun olarak, özenle ve dikkatle uygulanmış olması gerekir.

Bilimsel yöntem bilim olanı bilim olmayandan ayırmanın ölçütü ve bilim ahlakının dayanağı olmaktadır.

Bir araştırma yönteminin iki işlevi olduğu söylenebilir. Birinci işlevi araştırmacının bilgiye ulaşmasını ve bu bilgiye güvenmesini sağlamaktır. İkincisi ise araştırmacının ulaştığı bilginin içinde bulunduğu bilimsel komünite içinde sınanabilmesi ve geçerliliği konusunda bilim insanları arasında bir uzlaşmanın doğabilmesine olanak sağlamaktır.

Bir bilim insanları topluluğunun dolaylı ya da doğrudan işbirliği yapabilmesi de üzerinde uzlaşmış bir bilimsel yöntemin varlığı halinde olanaklıdır.

Bir araştırmacının ürettiği bilginin geçerli sayılması için, öncelikle bilim camiasında sınanmış eleştirilmiş ve sonucunda da bilim camiası tarafından paylaşılır hale gelmiş olması gerekir. Bu nedenle bilim faaliyetlerinin tam açıklığa sahip olması ve bilim insanlarınca ulaşılabilir yerlerde yayınlanması istenilmektedir. Bu koşulun yerine getirilmesinde en önemli rol yönteme düşmektedir. Bilimsel yöntemlerin bu işlevi yerine getirebilmesi için algoritmik olması ve bunun akılcı uygulamaları sonucunda ulaşılan sonuçları konusunda bilim insanlarına uzlaşmamak için hiçbir açık kapı ya da kaçış olanağı bırakmaması istenir. Eğer yöntemler bu kadar mükemmelse bir araştırmacı verilerini ve seçtiği yöntemi açıkladığında bilimsel çalışmaların sonuçları üzerinde uzlaşma sağlanmaması için bir neden kalmaz. Ama kabul etmek gerekir ki çoğu kez yöntemlerimiz bu kadar kesin değildir.

Böyle gelişmiş bir yöntemin önemli ölçüde rutinleşmiş olması gerektiği söylenebilir. Uygulandığı söylenen yöntemi uygulayacak diğer araştırmacıların da aynı sonuca ulaşmaları uzlaşmama kapılarının kapanabilmesi için bir gerekliliktir. Yöntemin rutinleşmiş olması üzerinde durduğumuz bu noktada karşımıza açıklığa kavuşturulması gereken bir soru çıkıyor. Toplumsal araştırmadan söz ederken araştırmacının bir yaratıcılık alanı olduğunu söylemiştik. Eğer yöntem büyük ölçüde rutinleşmiş ise yaratıcılık iddiasıyla uyumunun nasıl sağlanacağına da açıklık kazandırmak gerekir.

Paul Feyerabend bilimin yöntemsel bir süreç olduğunu *Metoda Karşı* kitabında reddeder.¹ Bilim tarihinin bulgularını kullanarak bilimsel ilerlemenin özel bir yöntemin uygulanmasının sonucu olmadığını

¹ Paul Feyerabend: *Metoda Karşı*, Paradigma Yayınları, İstanbul, Haziran- Ağustos 1987.

8 *Bir Plancı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları*

göstermeye çalışır. Herşey olabilir (anything goes) der. Bu konuda Feyerabend yalnız değildir. Örneğin Michael Polanyi de bilimsel yöntemin nesnel olduğu ve nesnel bilgi ürettiği argümanını reddetmektedir. O bilim adamlarının kendi tutkuları doğrultusunda sorduğu sorulara bağlı olarak olguları değerlendirdiğini düşünmektedir. Aslında bu tür iddialar yöntemin birinci tür işlevleri üzerinedir. İkinci tür işlevleri açısından gerekliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Yöntem bilgi üretim sürecinin yaratımına yol göstermese de bilim topluluğu içinde bu bilgi üzerinde oydaşma sağlanması için yönetime gereksinme duyulacaktır. Tabii bir araştırmacının yaratıcı yeni problematiği yeni bir yöntemin geliştirilmesini gerektirebilir. Bu yöntem geliştirme de yaratıcı yenilikçi bir etkinliktir. Ama bu yeni yöntem de bir kez geliştirildikten sonra rutin olarak uygulanacaktır.

Bu noktaya kadar yöntem anlayışı konusunda yaptığım tanımların ve yorumların genellik düzeyi dolayısıyla bu tanımların yaratabileceği yanlış kanılara düşmemek için bazı açıklamalar yapmakta yarar vardır. Burada yöntemin anlatımında özellikle üzerinde durulan yeni bilimsel bilginin bilim camiası bakımından kabulünü sağlama işlevi bilgiyi üretenin özneliği dışlanarak nesnel bir bilgi üretimi söz konusu olduğu kanısı yaratmaktadır. Bu halde bilimsel bilgide öznelliğe bağlı bir göreliliğe yer yoktur. Bu anlayışın en uç durumunda yöntem bakımından disiplinler arasında da bir fark olmaması gerektiği iddia edilebilir. İstatistik çıkarsama (inference) alanının gelişmesinin böyle bir gereksinmeye yanıt vermek için çok uygun bir temel oluşturduğu düşünülebilir. Ama bu tür bir araç bile disiplinler arasında neyin geçerli olduğu yargısındaki farklılaşmayı tam olarak ortadan kaldıramamaktadır. Örneğin aynı korelasyon katsayısının karesi, ekonometri, coğrafya ve sosyal psikoloji alanında çok farklı anlamlar taşımaktadır. Denilebilir ki günümüzün bilimsel pratiği içinde yöntemler disiplinler içinde bir ölçüde de olsa özelleşmektedir.

Bilgi üretiminde bilgiyi üretenin özneliğini tamamen dışlamaya çalışan bir yöntemdir pozitivist yöntemi. Pozitivizm daha önce de üzerinde durduğumuz üzere sosyal bilim araştırmalarındaki bilgiye yaklaşımdaki felsefi pozisyonlardan sadece biridir. Daha önce üzerinde durduğumuz üzere, eleştirel gerçekçilik, yorumlamacılık, araçsalcılık (instrumentalizm), yapısalcılık vb. değişik seçenekler vardır. Felsefi konulardan bağımsız yöntemlerin geliştirilebileceği artık genelde kabul

görmeyen bir görüştür. Genel olarak felsefi pozisyonlarla yöntemler arasında bir ilişki olacağı kabul edilir. Yöntemler ulaşılmak istenilen bilgi hedefinden bağımsız olarak değerlendirilemez. Ama bu ilişkiyi bire bir ilişki olarak düşünmemek gerekir. Benzer yöntemler -belki daha da somuta indirirsek:- teknikler, birden fazla felsefi pozisyonda kullanılabilir. Bu tür yöntemlerin/tekniklerin en çok bilinen örneği istatistik kullanımıdır.

Bir toplum bilim araştırmacısının bilimsel bilgiye yaklaşımına ve toplum bilimi alanında benimsediği paradigmaya göre yararlanacağı yöntemlerin ve bu yöntem içinde kullanılan araştırma tekniklerinin değişeceğini kabul edince bu farklılaşma üzerinde durmakta yarar vardır. Araştırma türleri üzerinde dururken yaptığımız gibi önce niceliksel ve niteliksel araştırma yöntemleri ve teknikleri üzerindeki farklılıkları ele alalım.

Niceliksel araştırmalarda kullanılan yöntemler çoğunlukla istatistik dilinin kullanımına dayanacaktır. Ama bu yöntemlerin uygulanmasında kullanılacak verilerin elde edilmesinde değişik tekniklerden yararlanılabilir. Bunlar, kamusal yönetimin değişik konulardaki sayımlarla topladığı verilerin kullanılması, yapılandırılmış soru kağıdı uygulamaları, sistemleştirilmiş gözlemlerle veri sağlama, içerik (content) çözümlemesi tekniği, deney tasarımı (experimental design) aracılığıyla veri sağlanması vb. olarak sıralanabilir.

Niteliksel araştırmalar alanında kullanılan yöntemler çok çeşitli olabilir. İlgilenilen toplumsal olguların özelliklerine göre tarihin yöntemi, antropolojinin yöntemi, fenomenolojinin yöntemi, monografik yöntem vb. benimsenebilir. Bu yöntem seçmeleri beraberlerinde izlenecek teknikleri getirecektir. Bu bağlamda arşiv çalışması, sözlü tarih çalışması, yaşam döngüsü analizleri, söylem çözümlemeleri, katılımcı gözlemi (participant observation), odak grup çalışmaları, yapılandırılmamış derinliğine mülakatlar vb. sayılabilir.

Denilebilir ki şimdiye kadar üzerinde durduğumuz araştırma yöntemlerinin gerisinde açık ya da gizil benimsenmiş bir kuram vardır. Çözümlemeler ve yorumlamalar da bu kuramsal çerçeveye dayanılmaktadır. Niteliksel araştırmaların bir bölümünde ise böyle varolan kuramlara hapsolmeden saha araştırmasında, katılımcı pratiklerle elde edilen verilere dayanarak yeni kuramlar geliştirilmek istenmektedir. Bu yaklaşım **“temellendirilmiş (grounded) kuram”** olarak

10 Bir Plancı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları

adlandırılmaktadır. Temellendirilmiş kuram Barney Glazer ve Anselm Strauss² tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşımda veri toplamayla başlayıp, kritik noktaların saptanması, kavramların geliştirilmesi aşamalarından geçerek yeni kuramlar oluşturulmaya çalışılır.

Araştırma yöntemleri konusunda bu noktaya kadar yürüttüğümüz tartışmalarda araştırmanın ürününün araştırmacı ve araştırma sürecinin özelliklerinden bağımsız olduğu kabul edilmiştir. Yani araştırmacının özelliğinin büyük ölçüde yok edilebileceği varsayılmaktadır. Oysa bazıları soruna bir araştırmacının özelliğini ortadan kaldıramazsak onu bilgi üretiminde olumlu olarak nasıl kullanırız diye sorarak yöntemlerini geliştirmektedirler. Bu durumda gömülü araştırmacı kavramını kullanılır. **Gömülü araştırmacı** toplumsal, tarihsel ve biyografik özellikleri taşıyarak toplumu içinde araştırma nesnesiyle etkileşir ve müdahale eder. Kullanılan yöntem de bu etkileşme içinde ortaya çıkan sonuçlar üzerinde düşünerek (reflexivity) ilgilendikleri olgu üzerinde aşama aşama bilgilerini geliştirme, derinleştirme üzerine kurulur.

III. Bir Bilim İnsanının Araştırma Stratejisini Nasıl Tasarlayacağına İlişkin Düşünceler

İnsan- Toplum Bilimleri alanında araştırma ve yöntem konusunda yürüttüğümüz genel tartışmalardan sonra, sıra bir araştırmacının araştırma stratejisini geliştirirken nasıl bir yol izleyeceği konusuna geldi. Aslında çok sayıdaki bilim insanı için pratikte böyle bir sorun bulunmadığı söylenebilir. Toplum bilimcilerin önemli bir bölümü pratiklerini içinde buldukları bilim komünitesinin benimsediği bir paradigma içinde sürdürürler. Bu paradigmayı benimseyen bilim çevresi içinde yetişmişlerdir. Yürütecekleri araştırmalar da dayanacakları bilimsel bilgi anlayışı, ontolojik kabuller, kullanacakları yöntem büyük ölçüde önceden belirlenmiştir. Onlar bu konularda yeni seçimler yapmadan alışkanlıkları doğrultusunda araştırmalarını yaparlar. Şimdi üzerinde duracağımız konulardaki seçimler onların gündemine girmez.

Eğer bir araştırmacı tek bir paradigmaya hapsolmediyse, bilim anlayışı inşacı (constructionist)/(conventionalist) bir çizgideyse ya da toplumsal oluşumlara müdahale etmek isteyen bir plancıysa ele aldığı her

---

² Barney G.Glazer Anselm L.Strauss: *The Discovery of Grounded Theory Strategies for Qualitative Research*, Aldine, Chicago,1967.

soruna ya da konuya uygun bir araştırma stratejisi geliştirmek durumunda kalacaktır. Böyle bir araştırmacı şimdi ele alacağımız konularda çözümler geliştirecek ve seçimler yapacaktır. Bu konumdaki bir bilim insanının, seçimlerine epistemoloji düzeyinden başlayacağı söylenebilir.

Epistemoloji Düzeyindeki Seçimler

Epistemoloji felsefenin bilginin kapsamı ve doğasıyla ilgilenen dalıdır. Esas olarak bilginin kaynağının ne olduğu (usçuluk/deneycilik), insan bilgisinin doğası/yapısı (realist/idealist), geçerlilik koşulları, insanın bilme yetisinin sağlam ve güvenilir olarak kullanılmasının ilkelerinin ne olduğu ya da insanın neyi ne kadar bilebileceği gibi konular üzerinde durur. Bu konular herbiri üzerinde değişik felsefi bakışlar vardır. Bir araştırmacının ilgilendiği konuya göre seçeceği epistemolojik konum onun yöntemini ve kullanacağı teknikleri büyük ölçüde belirleyecektir.

Bu yazıda sosyal bilimler konusu üzerinde yoğunlaştığımızdan klasik epistemolojiye göre daha geç gelişmiş olan sosyal epistemoloji üzerinde ayrıca durmak gerekiyor. Sosyal epistemoloji bilgi oluşturma sürecinde toplumun oynadığı merkezi önemdeki rol üzerinde duruyor. Nesnel gerçeklik anlayışı/arayışı üzerinden geliştirilen gerçekliğin tekabül (correspondence) ve tutarlılık (coherence) kuramlarının yerini, sosyal inşacı (constructivist), toplumsal oydaşma (consensus) ya da pragmatik kuramlar alıyor. Sosyal inşacı kuramda gerçeğin içinde bulunulan topluluktaki güç mücadelesi tarafından tarihe ve kültüre özgü toplumsal süreçlerle biçimlendirildiğini kabul ediyor. Habermas'çı toplumsal oydaşma yaklaşımına göre gerçeklik özneller arası bir nitelik kazanıyor. Pragmatistler ise gerçeği uygulamada sağlanan etkililikte görüyor. Klasik epistemoloji yaklaşımı karşısında, sosyal epistemolojinin yaklaşımlarından birinin seçilmesi evrensel geçerlilik iddiası bulunan bilgiler karşısında yerel geçerliliği olan bilgilere verilen önemi artıracaktır.

Bu yazıda başlangıçta belirttiğim gibi bir plancının sosyal bilim araştırmalarını nasıl kurgulayacağına önem verdiğim için bir plancının ne tür epistemolojik seçimler yapacağı üzerinde duralım. Uluslararası bir arenada projelerine kaynak arayan ve kendini teknik aklın temsilcisi

12 Bir Plancı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları

olarak gören akılcı (rationalist) bir plancı, bir dış gerçekliğin bulunduğunu ve bunun bilgisinin nesnel olarak kurulabileceğini ve evrensel geçerlilik iddiası taşıyacağını kabul eden epistemolojik bir seçme yapacaktır. Ama söz konusu plancı bir yerellikte katılımcı pratiklere önem veriyor, planlamaya bir demokrasi projesi olarak yaklaşıyorsa, bilgiye nesnellik arayışı içinde değil, öznelerarası oydaşma anlayışı içinde yaklaşacaktır. Başka bir deyişle seçmelerini sosyal epistemoloji alanında gerçekleştirecektir.

Bu yazının sınırları içinde plancı/araştırmacılar için üç epistemolojik pozisyonda durmakta yarar vardır. Bunlar; pozitivism, yorumlamacı/inşacı pozisyon ve eleştirel gerçekçilik olarak sıralanabilir. Pozitivistler, bizim bilgimizden bağımsız bir gerçeklik olduğunu, bizim kuramlarımız başarılı ise gerçeği temsil edeceğini kabul ederler.³ Bir başka deyişle pozitivist sosyal bilimciler ontolojiyi epistemolojiye indirgerler. Sosyal bilimler alanındaki pozitivistler değer tarafsızlığı sağlanırsa doğa ve sosyal bilimler arasında önemli yöntem farklılıkları kalmayacağına inanırlar. Bilim alanına monist olarak yaklaşırlar.

Yorumlamacılık (interpretivism) insanların gerçekliği kurgulamasında önceliği öznel anlamlara ve sosyo-politik ve sembolik eylemlere verir. Yorumlamacılığın ontolojik pozisyonu “içsel” ya da “öznel” realizmdir. Dışsal gerçekçiliğin karşıtı olan içsel realizmde gerçek, öznelerarası ya da kişisel olarak inşa edilecektir. Bu durumda gerçek artık görelî hale gelecektir. Pozitivizmin evrensellik iddiası taşıyan yasalarından farklı olarak getirilen açıklamalar yerel olumsuzluklara ve betimlemelere dayanarak kurulacaktır. Yani yorumlamacılıkta bağlam (context) ağırlık kazanacaktır.

Bu halde insanın bilişinde özne merkezlik ağırlık kazanmıştır. Bazı epistemolojistler insanın kendisinden daha karmaşık bir epistemik özne tanımlamışlardır. Bu, bilen ve bilinenden oluşan diyalektik bir birimdir. Gerçekliğe bu birimin iç diyalektiğiyle yaklaşılacaktır. Bu nedenle bilgi doğası gereği öznel ve araştırıcısının özneliğiyle inşa edilmiştir. İnşacıya (constructionist) inanan bir pozisyonda şüphecilik içseldir, doğru ve yanlış kuramlar yoktur, ama dünyaya ilginç ya da daha

---

³ Bu konuda temel açıklamalar için bkz. Hans Reichenbach: *The Rise of Scientific Philosophy*, University of California Press, 1951.

az ilginç bakış açıları vardır.⁴ Yarışan kuramlar arasında birinin kabulü, diğerinin reddi konusunda rasyonel bir temellendirme yapılamaz.

Eleştirel gerçekçilik özellikle reformist plancılar için çok uygun bir epistemoloji sunmaktadır. Bu tür gerçekçiliği yeni bir bilim felsefesi olarak Roy Bhaskar geliştirmiştir.⁵ Toplum alanında doğrudan gözlenemeyen ilişkileri ortaya koyan, toplumsal aldanişları ortadan kaldırmaya çalışan, koşullanmalara hapsolmayan bir gerçekçilik anlayışı geliştirilmiştir. Bu aşkın (transcendental) gerçekçilik olarak adlandırılmaktadır.

Eleştirel gerçekçilik olayların nedenini gözlemlerden çıkarsanan genellemelerde değil doğurucu mekanizmalarda bulmaktadır.⁶ Doğurucu mekanizma denildiğinde belli bir biçimde davranabilme kapasitesine sahip sosyal yapılar ve fiziki olgular anlaşılmaktadır.

Bazı yapılarla başka bazı yapıların biraraya gelmesiyle oluşturulmuşlardır; niteliksel olarak farklı nedensel güçleri vardır, onu oluşturan parçaların toplamına indirgenemezler.

Eleştirel kuramın bilgisi, insandan yabancılaşmış, dıştan betimlemelerle yetinen bir bilgi olmayacağından, insan eylemini kurucu ve bu eylemin sonuçlarını değerlendirci (reflexive) nitelikte olacağı için eleştiri sadece bilgi düzeyinde kalmayarak eyleme, toplumdaki aktivitelere yansiyacak ve bir toplumsal eleştiri niteliğini kazanacaktır.

Eleştirel kuramların bilgisi toplumda neyin değiştirilebileceği ve değişmesi gerektiğini, toplumdaki geçerli dönüşüm sürecinin ya da mekanizmalarının ne olduğunu ortaya koyacaktır. Bu niteliğiyle toplum sürekli dönüşüm içinde olmaktadır. Böyle bir açık sistemde yaşanan gelişme tarihsel olmak durumunda olmaktadır. Eleştirel gerçekçilikte pozitivistimin tersine tüm epistemolojik ve yöntemsel konular ontolojik kabüllerle çözümlenmektedir.

Ontolojik Seçmeler

⁴ Franz Breuer, Wolff-Michael Roth: "Subjectivity and Reflexivity in the Social Sciences: Epistemic Windows and Methodical Consequences" *Forum Qualitative Social Research*, Volume.4, No.2- May 2003.

⁵ Roy Bhaskar: *A Realist Theory of Science*, Verso, London, 1997.

A. Collier: *Critical Realism: An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*, Verso, London, 1994.

İlhan Tekeli: "Demokratik Düşüncenin Temellendirilmesi ve Eleştirel Kuram Üzerine", *Toplum ve Bilim*, Sayı.64, Bahar 1994.s.102-122.

⁶ Eleştirel gerçekçi kuramın pratikte uygulanmasındaki yöntemsel sorunlar konusunda yol gösterici bir çalışma için bkz. Andrew Sayer: *Method in Social Science A Realist Approach*, Routledge, London, 1992.

14 Bir Plancı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları

Her toplum bilim araştırmasının gerisinde açıkça belirtilmiş ya da belirtilmemiş ontolojik varsayımlar ya da ön kabuller bulunmaktadır. Ontolojik ön kabuller toplumu oluşturan aktörler/nesnelere ve onların ilişkileri üzerinde toplanmaktadır. Ontoloji bize değişik nesnelere bir birinden farklılaştırma (somut x soyut, varolan x varolmayan, gerçek x ideal, bağımlı x bağımsız) ve nesnelere birbirine bağlama (ilişki, bağımlılık, dayanmak) konusunda ölçütler sağlar. Aristoteles'in "ilk felsefe" adını verdiği varolanların özü üzerinde duran bu alana ilişkin yapılan kabuller araştırmacının ulaşacağı sonuçları başlangıçtan belirlemektedir. Onun için bir plancı kendi sorunuyla bağdaşmayan ontolojik kabuller üzerine dayandırılmış bir kuram kullanırsa çoğu kez bir çözümsüzlükle karşılaşacaktır.

Bu genel saptamaya somutluk kazandırmak için bir örnek vermek yerinde olacaktır. Benim gibi bölgesel eşitsizlik sorunlarıyla uğraşan bir plancının, ekonomik analizlerini neo-klasik iktisat paradigması içinde yürüttüğünü varsayalım. Bu paradigmanın ontolojik kabulleri toplumun atomistik bireylerden oluştuğu, bu bireylerin yararlarını (utility) en çoğa çıkaracak biçimde davrandığı ve bireylerin yararlarının karşılaştırılmaz olduğudur. Bu kabuller içinde toplumun gelişmiş bölgelerinden geri kalmış bölgelerine bir transfer ödemesi yapılırsa bu etkinlik kaybı ve sosyal olarak ödenmiş bir paha olarak görülür. Oysa ontolojik kabulleri değiştirir ve toplumda bireylerin ilişki içinde olduğu ve birbirlerinin dertlerine duyarlı olduklarını kabul ederseniz, gelişmiş bölgelerden geri kalmış bölgelere yapılan transferler, ekonomik etkinliğin artışına hizmet eder hale gelir, ödenmesi gereken bir sosyal paha olarak görülmekten uzaklaşır. Bu örnekler kolayca artırılabilir. Eğer bir plancı/araştırmacı ontolojik kabullerinin kendisini hangi tür çözümlerin içine hapsettiğinin bilincinde değilse bilimsel çalışma yapıyorum diye kendisini ulaşılabilir çözümlerden uzaklaştıracaktır.⁷

Beklenilebileceği üzere ontolojik kabul seçeneklerinden hangisinin kullanılacağı konusunda plancı/araştırmacıya genellikle pragmatik kaygılar yol gösterecektir.

Araştırmacının Kuram ve Temsil Konusundaki Seçimleri

⁷ Annemarie Mol : "Ontological Politics: A word and Some Questions", John Law, John Hassard (Eds) *Actor Network Theory and After*, Blackwell Publishers: Oxford,1999, s.74-89.

Bilimsel araştırma yapanların çoğu kez yaptıkları epistemolojik seçmelerin farkında bile olmadan pratiklerini sürdürdükleri üzerinde durmuştuk. Araştırmacı eğer temellendirilmiş (grounded) kuram geliştirmek çabası içinde değilse, araştırmasını tasarlarken bir kuramdan yararlanmak durumundadır. Bu kuramı ya alternatif kuramlar arasından seçmiştir ya da içinde bulunduğu paradigma onun için belirlemiştir.

Ama araştırmacıların belki de daha az farkında oldukları husus seçtikleri kuramla birlikte gerçekliğin temsil biçimi için de bir seçme yapmış olmalarıdır. Gerçekliğin temsilinde yapılacak değişiklikler, kuramı değiştirebileceği gibi kullanılacak araştırma yöntemi ya da tekniğini değiştirecektir. Bu nedenle şimdi de araştırmacının temsil konusundaki seçmeleri üzerinde duralım.⁸

Her geliştirilen kuramın gerisinde dış gerçeklik hakkında kullanılan bir temsil biçimi vardır. Bir bilim insanının, kendi dışındaki dünyada olup bitenler üzerinde düşünebilmek ve bir kuram geliştirebilmek için önce bu dış gerçekliği temsil etmesi gerekir. İnsanların en çok kullandıkları temsil biçimi günlük dildir. Biz gördüğümüz dış dünyayı başkalarına aktarmak istediğimizde, önce algılarımız vardır, bunu kavramlara dönüştürürüz ve bu kavramların tekabül ettiği terimlerle (işaretlerle) iletişim kurmaya çalışırız. Algılar, kavramlar ve terimler tam olarak isomorfik değildir. Belli düzeyde bağımsız varlıkları vardır. Yani günlük dilde gözlenen dış gerçekliği belli farklılıklar içererek temsil etmektedir.⁹ Başka bir deyişle günlük dil kullanıldığında, kullanıcılarının çoğu kez farkında olmadıkları belli bir tekabül hatasıyla iletişim kurmaktadır.

Belli bilim alanlarına girildiğinde yapılan niceliksel ya da niteliksel araştırma tercihlerine göre değişik temsil biçimleri geliştirilir. Bunun için dış gerçekliğin olanaklı içeriklerine tekabül eden, temsili ve uygulanması belli kurallara bağlanmış bir temsil sisteminin kurulmuş olması gerekir. Bu temsil geniş bir yelpazeyi kapsar; bunun bir ucunda matematik temsil sistemleri bulunurken diğer ucunda grafikler ve bir dilin metaforları bulunabilir. Tabii tüm bu temsil biçimleri içinde belli bir düzeyde gündelik dil kullanılmak durumundadır.

---

⁸ Michael Lynch, Steve Woolgar : *Representation in Scientific Practice*, The MIT Press, Mass.,1990.

⁹ David Harvey: *Explanation in Geography*, Edward Arnold Press, London.1969,s.19-22.

16 Bir Plançı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları

Temsil konusunda yapılan seçmelerin kuramların kurulmasında ve hangi sorunların ele alınmasında yararlı/yararsız olabileceği konusunda bazı örnekler vermeye çalışacağım. Bu örneği kendime daha yakın gördüğüm toplum bilim analizlerinde mekanın temsil biçimlerinden vereceğim. Temsil biçiminin değişmesiyle kuramların ve ele alınan sorunlara verilen cevapların nasıl değiştiği üzerinde duracağım.

Mekanın görelisi mi, mutlak mı olduğu gibi sorunlu konuları bir yana bırakarak, toplumsal faaliyetlerin yeryüzü mekanı üzerinde yer aldığı düşünerek, bilimsel analizlerimizde mekanı ne tür temsillerle analize katabileceğimiz konusunda beş farklı tutum üzerinde duracağım. Bunlardan birincisi mekanı, üzerinde hiçbir işaret, hiçbir farklılaşma olmayan (featureless) tek ya da iki boyutta süreklilik olarak temsil etmektedir. Böyle bir mekanın varlığının kabul edilmesi halinde, mekanın iki noktası arasındaki uzaklığa bağlı olarak ilişki kurma olasılığı düşecek ya da ilişki kurma maliyeti artacaktır. Mekanın bu türdeki bir temsili, kurulacak kuramların kullanacağı dilin differansiyel hesap (differential calculus) olmasını getirecektir. Böyle bir dile dayanan bir kuram oluşturulunca, toplumsal faaliyetler için optimum yerlerin ya da optimum pazar büyüklüklerinin hesaplanması olanaklı hale gelecektir. Ama ele alınan fenomenlerin mekansal yayılımlarında kesiklilik varsa kullanılan dil ya da temsil biçimi bu tür fenomenlerin açıklanmasına olanak vermeyecektir.

İkinci temsil biçimi mekanın varlığını nokta dağılımları halinde analize katmak olur. Örneğin yerleşmelerin mekansal dağılımını betimleyerek bu dağılıma ilişkin kuramlar geliştirmek istiyorsak böyle bir temsili kullanmamız gerekecektir. Bu halde kullanacağımız dil iki boyutlu istatistiğin (areal statistik) dili olacaktır. Bu, mekanda dağılımı sürekli olmayan, yani kesikli (discrete) olgular konusunda uygun bir temsildir. Noktasal dağılımların aralarındaki uzaklıkları ölçerek onların dağılımları konusunda da istatistiksel yorumlar geliştirebilirsek bir üst dilden analiz geliştirmiş olabiliriz.¹⁰

Bir üçüncü temsil biçimine ikinci temsil biçiminden geçebiliriz, mekanda noktasal dağılımı olan olgular arasında bir etkileşme varsa bu etkileşmeleri noktaları birleştirerek ağlar halinde temsil edebiliriz.¹¹

¹⁰ Peter Hagget, Andrew D. Cliff, Allan Frey: *Locational Methods*, Edward Arnold, London, 1977, s.415-447.

¹¹ Jeffrey Johnson: "Links, arrows, and Networks: Fundamental Metaphors in Human Thought", David Batten, John Casti, Roland Thord (Eds), *Networks in Action*, Springer-

Mekanda etkileşmeleri temsil etmek bakımından çok uygundur. Bu tür bir temsile dayanan matematiksel bir kuram geliştirilecekse, ya graph kuramı ya da matriks cebri kullanılabilir.

Bir mekansal sisteminin entegrasyon düzeyini ölçmek istiyorsanız ağ temsilleri çok elverişli olmasına karşın, bölgeler arası eşitsizlik üzerinde durmak istediğinizde bunu kullanmak mümkün olmayacaktır. Bu halde ülke mekanını alt alanlara ayıran bir temsile gitmek gerekecektir.

Dördüncü tür temsil ilgilenilen alanı alt alanlara ayırarak yapılacaktır. Bu temsilde matematiksel bir dil de kullanılmak isteniyorsa, matriks cebri kullanılabilecektir.

Şimdiye kadar üzerinde durduğumuz temsillerin niceliksel araştırmalara uygun olduğu söylenebilir. Eğer niteliksel araştırmalar üzerinde duruyorsak temsil kaçınılmaz olarak belli disiplinlerin teknik terimleriyle güçlendirilmiş bir günlük dille yapılacaktır. Böyle beşinci tür temsil biçimini “yer”in temsili sorunu üzerinde durarak anlatabiliriz. İlk dört temsilde mekan hiçbir kültürel işaret taşımaz. Çok soyut bir mekandır. Oysa mekana fenomenolojik olarak yani o mekanın bize anlamlılığı açısından yaklaşırsak, mekan bir kültürel ürün haline gelir. Bu durumda fenomenolojik coğrafyacılar o mekanlar için “yer” kavramını kullanırlar. Araştırmacılar böyle bir yeri betimlerken okuyucularla o yere ilişkin duygudaşlıklar yaratabilmek için metaforlar kullanmak durumunda kalacaklardır.¹²

Genel olarak bir temsil biçiminin seçiminin geliştirilecek/kullanılacak kuramın yararlanacağı dili belirleyeceği söylenebilir. Eğer matematiğin dili kullanılacaksa yararlanılacak kuram çoğu kez bir model halinde ifade edilecek ve bu modeller kullanılarak simülasyonlar gerçekleştirilecektir. Temsil sorununun bir kuram çerçevesinde modellenmiş bir biçimde ele alınması gerçekte plancının işini kolaylaştırmaktadır. Plancı kendi denetleyebildiği politika araçlarını bu modelin bağımsız değişkeni haline getirerek yapılan simülasyonları kullanarak kararını kolayca verebilecektir.

Verlag Berlin, Heidelberg, 1995. s.25-43.

John Casti: “The Theory of Networks”, David Batten, John Casti, Roland Thord (Eds), *Networks in Action*, Springer-Verlag Berlin, Heidelberg, 1995. s.25-43.

¹² Eileen Cornel Way: *Knowledge Representation and Metaphor*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1991, 122-149.

Ölçeksel Yapılanmanın Farkında Olan Seçimler

Günümüzün küreselleşen dünyasında toplumsal araştırmalarını yürütürken toplumları ulus devletinin toprakları (territory) içinde bütünleşmiş birimler olarak düşünmek yetersiz kalmaktadır. Bu tür bir ontolojik kabule dayanan çözümler dünyada yeni gelişen etkileşme biçimleri içinde anlamlı olamamaktadır. Günümüzde yaşanmakta olan küresel, ulusal ve yerel yeniden yapılaşmalarda toplumsal/coğrafi ölçeklerde yeniden tanımlanmaktadır. Dünyada yeniden belirlenen ölçek kademelenmesi temelde sosyo-mekansal bir olgudur. Ölçek toplumsal etkileşimin coğrafi yapılanmaları tarafından üretilir ve toplumsal etkileşimi üretir. Tabii ki etkileşimlerin ürettiği ölçek üretimi bir potansiyel mücadele alanı olarak da görülebilir. Bu kademelenmede her ölçeğin nasıl inşa edildiği üzerinde burada durmayacağım.¹³ Ama bu yazı bakımından önemli olan, bir toplumsal araştırmacının kendi araştırma olgusu için hangi ölçeği ya da ölçekler hiyerarşisini (ev,cemaat, kent, bölge,ulus, yer yüzü) seçtiği ya da uygun bulduğudur.

Bir araştırmacının toplumsal ölçek ve ölçekler arası ilişkiler arasında net bir fikre sahip olması araştırmasını tasarlamasını kolaylaştıracaktır. Değişik bilim alanlarındaki çalışmalar göstermektedir ki, her ölçek için ayrı bir kuramsal açıklamanın kurulması gerekmektedir. Mikro düzeylerin kuramları makro düzeyde geçerli olmamakta, aynı şekilde makro kuramlar mikro düzeyde açıklayıcılığa sahip olmamaktadır. Araştırmacı ölçeğini seçtiğinde o ölçekte anlamlı olacak değişkenleri ve onların temsilini ve kullanabileceği kuramları/modelleri önemli ölçüde belirlemiş olmaktadır.

Zaman ve Mekanı Ele alma Biçimleri

Bilim felsefesi bakımından zaman ve mekan benzer konumlara sahip iki kavramdır. Toplumsal olguların oluşumunun açıklanmasında biri için geçerli olan, diğeri için de geçerlidir. Günümüzde sosyal bilimlerin kurgusu içinde zaman çok önemli bir yer tutarken, mekan ikincil bir konuma itilmiş ya da çoğu kez tamamen dışlanmış

---

¹³ Bu konuda iki Türkçe metin için bkz. Neil Brenner: "Ölçeğin Sınırları ? Ölçeksel Yapılaşma Üzerine Metodolojik Düşünceler", *Praksis*, Sayı 15, s. 311-316.
Neil Smith: "Küresel Evsizlik:Ölçeğe İlişkin Uygulamalar",*Praksis*, Sayı 15, s.127-158.

durumdadır.¹⁴ Oysa bilimsel açıklamalarda zaman ve mekana farklı önem verilmesinin epistemolojik dayanakları olduğu söylenemez.

Günümüzde mekanın ikinci plana itilmiş olmasının temel nedeni, genel olarak esas belirleyicinin toplumsal süreç olduğuna, mekanda olup bitenin ise bu toplumsal sürecin yansımaları olduğuna inanılmasıdır. Bu bakış açısına göre mekansal organizasyon edilgen olardı. Sosyal süreçlerin değişmesi için değişik coğrafya yaklaşımları farklı nedenler ileri sürüyordu. Kimi teknolojik ve kültürel birikime bağlıyor, kimi toplumsal hareketlere dayandırıyor, kimi de dünya ekonomisinin bunalımdan çıkabilmesi için gerekli yapısal düzenlemeler üzerinde duruyordu. Ama belirleyici olan sosyal süreçti. Analizlerde sosyal sürece verilen bu öncelik, sürecin içinde ayrılmaz bir biçimde bulunan¹⁵ zamanın toplumsal analizlerde mekana göre daha önplanda bir yer almasına neden oluyordu.

Günümüzün coğrafyacıları böyle bir yansıma kuramını yetersiz bulmakta, toplumsal olguların sosyo-mekansal olduğunu kabul etmektedir. Sosyo-mekansal analizlerde zaman ve mekan eşdeğer konumda analize katılmaktadır. Lefebvre¹⁶ mekan bilinci yüksek bir toplum bilimci olarak, üretimin sosyal ilişkilerinin ancak mekansal olarak varolduğunda sosyal varlığından sözedilebileceğini söyleyerek bu sosyal ilişkiler kendilerini mekana kazırken üretirler demektedir. Mekan da sosyalle birlikte üretilmektedir. Burada bir yandan sosyal olanın içinden mekansalın dışlanamadığı, öte yandan mekansalın sosyali dışlayamayacağı kabul edilmektedir.

Burada bir araştırmacının analizinde zamana ve mekana eş önem vermesinin önemi üzerinde durulmuş olması, her araştırmacının mutlaka böyle bir yaklaşımı benimsemesi gerektiğini söylemek için yapılmadı. Tabii her plancı/araştırmacı ele aldığı konuya bağlı olarak zaman ve mekanı analizlerine nasıl katacağına karar verecektir. Ama zaman ve mekan konusunda yapılabilecek seçimlerin olanaklarının farkında

¹⁴ Zamanın ön plana çıkmasının tarihi gerilere gitmektedir. Marshall zamanın piyasa davranışlarının karmaşıklığını anlamada esas önemli olanın zaman olduğunu ileri sürmüştü. 1956 yılında Walter Isard bölge bilimini kurmak için adımlar atarken ekonomi alanını mekan boyutu olmayan harikalar diyarı diye eleştiriyordu. Tarihsel materyalizm de büyük ölçüde tarihseldi. Harvey'in katkılarıyla coğrafya ile entegre oldu. Derek Gregory: *Geographical Imaginations*, Blackwell, Cambridge, Mass., 1994. ss.62, 91, 92.

¹⁵ Burada süreç gevşek bir biçimde tanımlanmıştır. Eğer bir süreç iyi denetlenmiş ise bir nedensellik zinciri (causal cord) olarak görülebilir. Böyle bir zincir içinde zaman ve yönlülüğü tek bir nedensellik ilişkisinden çok daha açık olarak ortaya çıkar.

¹⁶ Henri Lefebvre: *The Production of Space*, Basil Blackwell, Cambridge, 1991.

20 Bir Plancı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları

olunması, araştırmacının yapacağı araştırmayı tasarlamasında her halde önemli bir fark yaratacaktır.

Karmaşıklık, Deterministik Nedensellik ve Olumsuzluk

Bilgiye bakışını, yani epistemolojik konumunu belirlemiş, ontolojik kabullerini yapmış, temsil biçimini, ölçeğini, zamanı ve mekanı ele almasını saptamış olan bir toplum bilim araştırmacısı yapması gereken tüm seçimleri tüketmiş olmaz. Toplumların içindeki etkileşme biçimleri hakkında da belli bir düşüncenin geliştirilmiş olması gerekir.

Günümüzün toplumlara ve toplumsal olguların niteliğine ilişkin üç saptama üzerinde durmakta yarar vardır. Bunlar, toplumların karmaşık (complex) sistemler olması, toplumsal olguların hasıl olması (emergence) ve toplumsal öğelerin etkileşiminin nedensel olmaktan çok olumsal (contingent) olmasıdır. Topluma ve toplumsal olgulara bu saptamaların ortaya koyduğu perspektif içinde yaklaşılmca, toplumlarda yaşanan oluşumların ya da gelişmelerin tarihsel olduğunu kabul etmek gerekir.

Karmaşık sistemler dediğimizde, belli bir iç bütünlüğü olan, ama elemanlarının karşılıklı etkileşimiyle oluşan iç dinamiğinin yeni ve sürpriz yapısal oluşumlar ortaya çıkarabilmesine açık kalınmasını anlatmak istiyoruz. Karmaşık sistemlerin ortaya çıkışları (emergence) yaratma ve kendi kendini organize etme kapasitesi bulunmaktadır¹⁷.

Olumsuzluk (contingency) günlük dilde kullanıldığında gerçekleşebilecek olan ama gerçekleşmesi çok beklenmeyen anlamında kullanılıyor. Ama epistemolojide daha disiplinli bir kullanılışa sahip. Bilimsel önermelerde zorunluluk içeren deterministik ilişkilerden farklılaşarak zorunluluk içermeyen ilişkileri betimlemek için kullanılıyor.

Nedensel ilişkilerde A'yı her zaman zorunlu olarak izleyen bir B varsa A ile B arasında deterministik bir ilişki vardır denilebilir. Oysa A ile B arasında olumsal bir ilişki varsa A sonrasında B olabildiği gibi B hiç gerçekleşmiyebilecektir de.

Bu daha sonra ele alacağımız olumsuzluk anlayışlarına göre, en basit olumsuzluktur. A ile B arasında belli bir ilişkinin varlığı kabul

---

¹⁷ Peter M.Allen: *Cities and Regions as Self-Organizing Systems Models of Complexity*, Gordon and Breach Science Publishers, UK, 1997.

edilmiştir. B olacaktır ya da olmayacaktır. B'nin yerine bir başka şeyin olabileceği olumsal tanımının dışında tutulmaktadır. Bu en basit olumsallık bile toplumsal gelişmenin tarihselliğini ileri sürebilmek için yeterli olmaktadır. Bunu göstermek için bir düşünce deneyimi yapalım. Belli bir noktada bulunan bir toplumsal sistemde olumsal ilişkileri kullanarak iki kez simülasyon yaptığımızı düşünelim. Her iki halde de farklı noktalara ulaşılacaktır. Oysa zorunlu ilişkiler kullanılsaydı varılacak nokta aynı olacaktı.

Bir sosyal bilimcinin böyle tarihsel olan bir olgu karşısında takınacağı tavrın büyük ölçüde bu tarihsel olanın anlatısını kurarak betimlemeye çalışacağı söylenebilir. Bu anlatı içine nedensel/olumsal açıklamalar içerilmiş olacaktır. Ama bir plancı böyle bir pasif izleyicilik konumuna razı olamaz, yoksa kendini inkar eder hale düşer. Benzer bir durum siyasetçiler için de söz konusudur. Liberalizme razı olmayan bir politik ekonomi araştırmacısı da kendini aynı konumda bulacaktır.

Olumsal tarihsel oluşumlara tabii ki müdahale edilebilir. Bu tartışmanın yönelmesi gereken asıl nokta bu müdahaleden ne beklenebileceği konusunda olacaktır. Bu müdahaleden beklenebilecek olan önceden belirlenmiş konuma varış değildir. İlişkiler olumsal değil, determinist olarak görülseydi, önceden belirlenmiş bir noktaya varması beklenebilirdi. Ama bu durum da toplumsal sistemin aktörleri kendilerini daha önce kendilerine çizilmiş rollerin oynayıcısı olarak bulacaklardı. Oysa bu olanaklı olsa bile demokratik toplumlarda istenen bir şey değildir.

Olumsal tarihsel oluşumlara müdahaleden beklenenlerin önü açık kalmalıdır. Örneğin genel olarak toplumsal sistemin performansını artırmayı istemek böyle bir hedeftir. Böyle bir yaklaşım iki tür olumsallığa olanak vermektedir. Birincisi toplumsal sistemlerin açık olmasından doğan olumsallıkken, ikincisi ise aktörlerin özgürleştirilmesinden, onların yaratıcılığının ellerinden alınmamış olmasından kaynaklanan olumsallıktır.

Toplumun oluşumuna ilişkin bu tür özelliklerin farkında olan bir araştırmacı araştırma yöntemini ve elde ettiği sonuçları çözümlemesini ona göre şekillendirecektir. Örneğin toplumsal oluşum süreçlerinin nedensel değil, olumsal olduğunu kabul ettiğinizde toplumda yaptığı gözlemlerin bir ilişkinin varlığı ya da yokluğu konusunda bir yargı geliştirme yaklaşımlarını tamamen değiştirecektir.

Disiplinlerarası Yaklaşımların Sınırları

Araştırmayı sorunları çözmeye yönelmiş bir faaliyet olarak görenler için bu bölüme kadar yaptığımız gibi tutarlı bir yaklaşım geliştirmeye çalışmadan disiplinlerarası yaklaşımlar üzerinde durmak günümüzde sık sık başvurulmuş bir yol olmuştur. Bunun pragmatik bir tercih olduğu açıktır. Pratikte olumlu sonuçlar da verebilir.¹⁸ Ama söz konusu araştırmacı pratik kaygıları değil, bilimsel tutarlılık kaygıları ağır basan bir kişiye ortaya çıkan eklektik çözümlerden rahatsızlık duracaktır. Bu eklektisizmin sorunları değişik biçimlerde sergilenebilir. Bu açıklamalardan birini değişik sosyal bilimlerin insana ilişkin ontolojik kabullerinin farklılığı üzerinde durarak yapabiliriz. Her sosyal bilim disiplininin ve bu disiplin içindeki değişik paradigmalardan her birinin açık ya da üstü kapalı olarak insana ilişkin farklı modelleri vardır. Günümüzün çok paradigmalı sosyal bilimler alanında seçilerek bir araya getirilerek bir araştırma ekibinin ortaya çıkaracağı çözümler de değişik insan modelleri kabullerine dayanılarak geliştirilen bilgilere dayanılacağı için bunların tutarlı olduğu iddia edilemeyecektir. Tutarlılık iddiası bu disiplinlerin kuramlarının herbirinin gerçekliğin bir temsili değil, tam bir ifadesi olduğunun kabulü halinde ileri sürülebilir. Ama bunların sadece bir temsil olduğunun farkında olunursa bu iddia sürdürülemez.¹⁹

Son Verirken

Konuşmamın sonuna gelmiş bulunuyorum. Sanıyorum ki toplumsal araştırma ve yöntem seçimi konusunun gerisinde ne kadar zengin bir bilimsel felsefe tartışması bulunabileceğine ilişkin yeterli ipuçları verdim. Bir araştırma pratiği içinde bulunan bir kişi tabii ki her yaptığı araştırmada her konudaki seçmeleri yeni baştan yapma durumunda kalmaz. Çoğu kez araştırmacılar geçmişteki araştırma

¹⁸ Jeroen Van Bouwel: "The Division of Labour in the Social Sciences Versus the Politics of Metaphysics Questioning Critical Realism's Interdisciplinarity", *Graduate Journal of Social Science*, Vol.2, Issue 2, 2005.

¹⁹ İlhan Tekeli: "Kent Plancıları Disiplinlerarası Olmayı Yeniden Tartışmaya Açmalıdır", İlhan Tekeli: *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*, İmge Kitabevi, Ankara, Nisan 2001, s.187-194.

deneyimlerinden kaynaklanan ön yargı ve duygu birikimiyle oluşmuş olan araştırma sağduyusunu kullanır.

Bu konuşmamın başında araştırmanın temelde yaratıcı bir faaliyet olduğu üzerinde durmuştuk. Bundan sonra bir araştırmacının araştırmasını tasarlarken eğer bilim felsefesi bilgisi gelişmişse, hangi tür seçimler yapmak durumunda kalacağı konusunda oldukça ayrıntılı bir tartışma yürüttük. Bu noktada ortaya çıkabilecek bir yanlış anlamayı önlemek için bir açıklama yapmayı gerekli görüyorum. Günümüzde proje yazarak sağlanan finansmanla yapılan araştırma projelerinin içinden geçmek zorunda kaldığı prosedürün araştırmacının seçimlerini önceden bağladığı ve yaratıcılığı sınırladığı bilinmekte ve eleştirilmektedir.²⁰ Burada yürütülen tartışma araştırmacının seçimlerini araştırma başında belirleyerek onun araştırma sırasındaki yaratıcılığına bir sınırlama getirmek için yapılmadı. Tersine ona bir olanaklar yelpazesi sunarak özgürlük alanını genişletmek için yapıldı. Günümüzün proje hazırlama sürecinin yarattığı erken belirlenme engeline takılmamış yaratıcılığı sürekli açık tutmuş olan bir araştırma sürecinde araştırmacı ontoloji ve temsil konusundaki seçimlerini sürekli olarak değiştirmeye açık kalabilmelidir. Ama bu araştırmacıyı yalnız bir birey olarak da düşünmemek, yaratıcılığını içinde bulunduğu epistemolojik komünitede karşılıklı etkileşme içinde gerçekleştirmek durumunda olduğunu unutmamak gerekir.

KAYNAKÇA

---

²⁰ C. Wright Mills: "On Intellectual Craftmanship", Appendix to, *The Sociological Imagination*, Oxford University Press, 1959.

24 Bir Planıcı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Araştırmaları

- ALLEN, Peter M. *Cities and Regions as Self-Organizing Systems Models of Complexity*, Gordon and Breach Science Publishers, UK, 1997.
- BHASKAR, Roy. *A Realist Theory of Science*, Verso, London, 1997.
- BOUWEL, Jeroen van. "The Division of Labour in the Social Sciences Versus the Politics of Metaphysics Questioning Critical Realism's Interdisciplinarity", *Graduate Journal of Social Science*, Vol.2, Issue 2, 2005.
- BRENNER, Neil. "Ölçeğin Sınırları ? Ölçeksel Yapılaşma Üzerine Metodolojik Düşünceler", *Praksis*, Sayı 15, s. 311-316.
- BREUER, Franz, Wolff-Michael Roth: "Subjectivity and Reflexivity in the Social Sciences: Epistemic Windows and Methodical Consequences", *Forum Qualitative Social Research*, Volume.4, No.2- May 2003.
- CASTI, John. "The Theory of Networks", David Batten, John Casti, Roland Thord (Eds), *Networks in Action*, Springer- Verlag Berlin, Heidelberg, 1995. s.25-43.
- COLLIER, A. *Critical Realism: An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*, Verso, London, 1994.
- FEYERABEND, Paul. *Metoda Karşı*, Paradigma Yayınları; İstanbul, Haziran- Ağustos 1987.
- GLAZER, Barney G., Anselm L. Strauss. *The Discovery of Grounded Theory Strategies for Qualitative Research*, Aldine, Chicago, 1967.
- GREGORY, Derek. *Geographical Imaginations*, Blacwell, Cambridge, Mass., 1994. ss.62, 91, 92.
- HAGGET, Peter, Andrew D. Cliff, Allan Frey: *Locational Methods*, Edward Arnold, London, 1977, s.415-447.
- HARVEY, David. *Explanation in Geography*, Edward Arnold Press, London. 1969, s.19-22.
- JOHNSON, Jeffrey. "Links, arrows, and Networks: Fundamental Metaphors in Human Thought", David Batten, John Casti, Roland Thord (Eds), *Networks in Action*, Springer-Verlag Berlin, Heidelberg, 1995. s.25-43.
- LEFEBVRE, Henri. *The Production of Space*, Basil Blackwell, Cambridge, 1991.
- LYNCH, Michael, Steve Woolgar. *Representation in Scientific Practice*, The MIT Press, Mass., 1990.

- MILLS, C. Wright. "On Intellectual Craftmanship", Appendix to, *The Sociological Imagination*, Oxford University Press, 1959.
- MOL, Annemarie. "Ontological Politics: A word and Some Questions", John Law, John Hassard (Eds) *Actor Network Theory and After*, Blackwell Publishers: Oxford, 1999, s.74-89.
- REICHENBACH, Hans. *The Rise of Scientific Philosophy*, University of California Press, 1951.
- SAYER, Andrew. *Method in Social Science A Realist Approach*, Routledge, London, 1992.
- SMİTH, Neil. "Küresel Evsizlik: Ölçeğe İlişkin Uygulamalar", *Praksis*, Sayı 15, s.127-158.
- TEKELİ, İlhan. "Demokratik Düşüncenin Temellendirilmesi ve Eleştirel Kuram Üzerine", *Toplum ve Bilim*, Sayı.64, Bahar 1994.s.102-122.
- TEKELİ, İlhan. "Kent Plancıları Disiplinlerarası Olmayı Yeniden Tartışmaya Açmalıdır", İlhan Tekeli: *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*, İmge Kitabevi, Ankara, Nisan 2001, s.187-194.
- WAY, Eileen Cornel. *Knowledge Representation and Metaphor*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1991, 122-149.